

ЗАЛУЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В РЕАЛІЗАЦІЮ ГЕОПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПЕРІОДУ МИКОЛИ I (1825–1855 рр.)

Аналізуючи зовнішню політику Російської імперії періоду Миколи I, звертається увага на використання потенціалу українських земель в реалізації російської геополітики другої чверті XIX ст.

Ключові слова: геополітика, українські землі, Російська імперія.

Міжнародні взаємодії першої половини XIX ст. розвивались на основі Віденської системи міжнародних відносин – низки міждержавних договорів підписаних країнами-переможцями після падіння Наполеона. Саме на їх основі були сформовані кордонні європейських держав, їх внутрішньополітична структура, взаємні права та обов'язки, правила вирішення конфліктних питань тощо. Отже, всі учасники «європейського концерту», не дивлячись на їх статусність, змушені були враховувати непередбачувані зміни співвідношення їхньої могутності. Іншими словами, міжнародними стосунками почав керувати геополітичний фактор [1, с.31].

Цей складний період міжнародних відносин знайшов відображення у значній кількості нових наукових розвідок, насамперед, російських дослідників. Так, професор Московського державного інституту міжнародних відносин МЗС Росії, доктор історичних наук Володимир Дегоєв [2] розглядає зовнішню політику Росії (1700–1918 рр.) як системний процес, де факти і події стають основою для більш глибокого розуміння історії.

Ірина Алексєєва (доцент Санкт-Петербурзького державного технічного університету), Євгеній Зелєнєв (професор Санкт-Петербурзького державного університету) та Володимир Якунін (заступник міністра транспорту Російської Федерації) [3] на фоні політичної історії Росії XVIII–XX ст. досліджують значення геополітичного фактору, парадигми та коду геополітичного розвитку Росії.

Ірина Зелєнєва (професор Санкт-Петербурзького державного університету) в своїй монографії [4] історію Російської імперії XVII–XIX ст. вивчає з геополітичної точки зору. Основний акцент науковець робить на головних проблемах зовнішньої та внутрішньої політики Росії.

Збірка статей провідних закордонних дослідників серед яких Анреас Каппелер, Альфред Рібер, Алексій Міллер тощо [5] присвячена вивченню історії Російської імперії XVIII – початку XX ст. через порівняння тогочасних європейських імперій, їх еліт, економіки тощо.

Професор Лондонської школи економіки Доменік Лівен [6] досліджує зовнішню політику Росії відносно Польщі протягом к. XVIII – початку XIX ст. порівнюючи її з англійською політикою в Ірландії.

Професор Гарвардського університету Ендрю Вільсон [7] вивчає тривалу залежність багатьох поколінь українців від іноземних держав і впливів, а відтак – їх масову денационалізацію та появу «несподіваної нації».

Щодо вітчизняних досліджень, то на сьогоднішній час немає узагальнюючих праць про місце українських земель у зовнішній політиці Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. Зрозуміло, що така ситуація склалася тому, що у зазначений період Україна не була суб'єктом міжнародних відносин, оскільки втратила свою автономію ще наприкінці XVIII ст. Українська історична наука в своєму активі має лише декілька досліджень в яких розкривається місце та роль українських земель і ресурсів у Кримській війні 1853-1856 рр. Серед них потрібно виокремити монографію В.М. Волковинського «Україна у Кримській війні 1853–1856 рр.» [8]. Деякі аспекти залучення українських територій у механізми зовнішньополітичних відносин Російської імперії розглядаються в окремих статтях та розвідках Тараса Гончарука, Вадима Ададунова, Володимира Волковинського, Дмитра Решетченко тощо [9].

Епоха Олександра I була новим етапом розвитку російської геополітики та міжнародних відносин на європейському просторі. Це стосувалося по-перше, формування геостратегічного напрямку російської політики, в якому вже є уявлення простору, що стає засобом пошуку оптимальних варіантів регіонального і планетарного співробітництва без застосування сили (створення Священного союзу 1815 р.). По-друге, перевага у поглядах імператора політичного ідеалізму над реалізмом (перевага наддержавних структур над державами; інституціоналізація відносин, що призводить до миру; прогресивний погляд на розвиток міжнародних відносин; регіональне співробітництво тощо). Загалом Олександра I можна характеризувати як прихильника європейського способу розвитку імперії основним постулатом якого було наслідування Заходу в різних аспектах суспільно-політичного життя.

Політичне функціонування Олександра I мало яскраво виражений європоцентристський характер, який проявився після краху імператора Наполеона у створенні Віденської політичної системи. Саме вона зафіксувала провідну роль Російської імперії в європейській політиці, а створення Священного союзу дало можливість Росії відігравати перші позиції в «європейському концерті».

Зовнішня політика Росії періоду імператора Миколи I, з одного боку, була органічним продовженням його попередника, з іншого – мала свої особливості та напрями. Вони стосувалися засобів реалізації міжнародних контактів, які, по можливості, виключали необґрунтований ризик у реалізації політики. Це, за висловом В.В. Дегоева, формувало консервативну стратегію зовнішньополітичного курсу Росії при використанні гнучкої тактики [10, с.199].

Микола I не вважав, що Європа має залишатися єдиним конгломератом, а в європейських державах він вбачав політичних супротивників, ставлячи їх в один ряд із Османською імперією та Персією. З іншого боку – імператор активно співпрацював із країнами Західної Європи, при цьому вважаючи себе захисником національних, геополітичних інтересів Росії [11, с.222-223], зберігаючи непорушність імперських кордонів тощо.

Яскравою тенденцією 20–30 рр. XIX ст. було продовження політики залучення периферійних регіонів Росії в загальноросій-

ські процеси, що безпосередньо стосувалося й українських земель. Алгоритм їх торгівельно-економічних відносин був нерозривно пов'язаний із напрямками і темпами економічного розвитку всієї імперії, з поширенням дієздатності як внутрішнього, так і зовнішнього ринку [12]. Засоби реалізації цього геостратегічного курсу були різноманітними: це і просування російського капіталу на західні рубежі держави; і митна та законодавча політика, які мали яскраво виражений протекціоністський характер; і заохочення купецької торгівлі в прикордонних регіонах тощо [13, с.106–112].

Якщо зовнішня та внутрішня політика Олександра I була яскравим проявом політичного ідеалізму, то Микола I був прихильником політичного реалізму. Свою політичну майстерність імператор перейняв у спадок від Петра I, Катерини I та свого батька Павла I. Микола I нарощував могутність держави за різними показниками і параметрами, розширював свій вплив у південному та східному напрямках, використовуючи комбіновану геополітичну парадигму суть якої зводилась до симбіозу наземної та морської військової могутності (вона потерпіла повне фіаско під час Кримської війни 1853–1856 рр.).

Геостратегічні інтереси Російської імперії зводились до обстоювання свого місця у світовому політичному процесі. Це, в свою чергу, на перший план висувало співробітництво з європейськими країнами і активну політику впродовж всього західного кордону, південний сектор якого вривався у володіння Османської імперії з якою ворогувала ціла низка європейських країн – Австрія, Великобританія, частково Франція та Пруссія. Отже, центральним питанням зовнішньої політики Миколи I (так як і Олександра I) залишалось Східне питання – боротьба за поділ Османської імперії ведучими європейськими державами.

Було очевидно, що російська східна політика зводилась не до приєднання нових територій за рахунок турецьких володінь, а – до унеможливлення захоплення їх іншими державами. Тому, Кримська війна 1828-1829 рр. між Росією та Османською імперією в геополітичному сенсі була продовженням російської європейської політики.

Микола I вважав, що потрібно домовитись із Великобританією про спільні дії щодо Османської імперії, від якої вимагалось врахування грецьких інтересів. Реалізацією даних планів став спільний протокол, згідно з яким Англія брала на себе місію посередника в конфлікті між Росією та Портою. Насправді, метою цього зближення було не тільки залагодження важливого питання, а й – контроль над суперником-союзником, неможливість одноосібно вирішити східне питання.

В 1827 р. до союзу Росії та Англії приєдналась Франція, що намагалась утвердитись у статусі великої держави. Для цього їй потрібна була участь у важливих міжнародних подіях

Отже, три держави домовились про застосування проти Порту сили, якщо вона відмовиться від їхнього посередництва і плану надання Греції автономії.

Перший етап східної кризи кінця 20-х рр. XIX ст. був успішним для Росії, а це, в свою чергу, призвело до зближення Великобританії, Австрії та Франції в їхньому бажанні обмежити російський вплив на європейську політику.

Війна Росії з Османською імперією (1828–1829 рр.) стала для російської сторони більш проблемним проектом ніж очікувалось. В дипломатичному полі потрібні були постійні маневрування між інтересами Англії, Франції, Пруссії та Австрії.

В результаті війни Російська імперія розширила свої володіння на Дунаї та Кавказі, була звільнена Греція і посилені російські позиції на півдні Європи. Самим головним геополітичним призом для Росії на Балканах стало отримання устя Дунаю як геополітичної опорної точки для розповсюдження свого політичного впливу і захисту своїх економічних інтересів [14, с.205]. Для європейських країн стало зрозумілим, що Росія сягнула найвищої точки могутності і перетворилась у небезпечного супротивника.

Перебіг війни та її результати, які закріпив Адріанопольський мирний договір (14 вересня 1829 р.), на перший погляд, не мали прямого стосунку до українських земель. Але стаття XVII договору дозволила вільну торгівлю російським підданам по всій Османській імперії, в тому числі і хлібом. Крім того, російські торговельні судна не підлягали турецькому контролю [15].

Наслідком цього рішення стало поступове відновлення чорноморської торгівлі хлібом, особливо із Правобережної України де була відкрита ціла низка спеціальних пунктів для його експорту через Одесу [16, с.185; 17, с.69-82]. Вже протягом 1846-1852 рр. з України було експортовано до Туреччини більше 4 млн. четвертин хліба [18, с.114].

Логічним продовженням російсько-турецького протистояння середини XIX ст. стала Кримська війна 1853-1856 рр., яка чітко сформулила нову розстановку сил у світовій ієрархії. Сильна Російська імперія була загрозою для Європи, яка використала російсько-турецьке протистояння у своїх цілях. У боротьбі проти спільного супротивника Великобританія та Франція об'єдналися із Османською імперією (Константинопольський мирний договір 1853 р.), намагаючись нівелювати вплив Росії на європейську та, загалом, на світову політику. Це було початком нової епохи міжнародних відносин, переходом від локальної геополітики до глобальної, яка набула пріоритетного значення на все XX століття.

Після успішної висадки англо-франко-турецьких військ у Криму та їхніх перших перемог, Микола I висловив побоювання, що союзники можуть прорвати російську оборону та захопити українські землі. Тому 13 серпня 1854 р. імператор дав згоду на формування спеціальних загонів для ведення партизанської війни в Київській, Подільській та Волинській губерніях [19].

Україна стала найближчим тилом Кримської армії і при цьому був задіяний увесь її військово-економічний потенціал. Майже всі судна, на яких служили матроси й офіцери-чорноморці, були збудовані у Миколаївському адміралтействі. На той час Миколаїв був не тільки центром військового суднобудування на Чорному морі, а й адміністративною столицею Чорноморського флоту. У місті діяли кілька військово-морських навчальних закладів. За деякими підрахунками, українці на той час складали до 70 відсотків Чорноморського флоту [20].

Крім того, з українських рекрутів та ополченців формувалися полки – Дніпровський, Волинський, Житомирський, Подільський та Український [21, с.36].

Третина гармат для польової артилерії до початку Кримської війни була виготовлена в Київському арсеналі. Ядра для Чорноморського флоту традиційно відливали на Луганському казенному ливарному заводі, що був найближчим до театру дій. З жовтня 1854 року, коли почалася облога Севастополя, завод перейшов на цілодобовий режим роботи і за 2 роки виготовив майже 360 тисяч пудів боєприпасів, збільшивши виробництво у 8 разів.

Шосткінський пороховий завод (нині Сумщина) постачав свою продукцію до Південного артилерійського округу та Чорноморського флоту. У 1854–55 рр. він збільшив виробництво в шість разів і в 1855 р. постачав країну порохом на 43 відсотки, вийшовши на перше місце в імперії. Для виготовлення пороху на заводі використовували селітру приватних заводів Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини й Курщини.

Увесь тягар перевезень вантажів лягав на плечі селян Південної України – Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній. Десятки тисяч транспортних засобів перевозили різноманітні вантажі, необхідні для потреб Кримської армії. Для забезпечення війська фуражем у квітні 1855 р. з Полтавщини до Таврійської губернії прибули 3000 косарів які займалися заготівлею сіна.

Війна й епідемії спричинили масу поранених і хворих. У Криму не вистачало госпіталів, тому їх евакуювали в південноукраїнські землі. Так, у жовтні 1854 р. майже півтори тисячі військових були вивезені в Мелітопольський повіт. Тільки з травня по серпень 1855 р. було вивезено 44 тис. чоловік. Того ж року вінницький купець Беренштейн, який виграв підряд, транспортував із Криму хворих і поранених, використовуючи для цього 1400 однокінних возів, найнятих по всьому Поділлі. Географія госпіталів Кримської армії (окрім, власне, кримських), була такою: Генічеськ, Велика й Мала Знамянки, Мелітополь, Олександрівськ, Берислав, Олешки, Харків, Чугуїв, Слов'янськ, Золотоноша, Павлоград, Переяслав, Прилуки, Ромни, Херсон, Миколаїв, Нікополь, Кременчук тощо.

Оскільки у госпіталях не вистачало військових лікарів, то там працювали звичайні лікарі й фельдшери з Катеринославської, Чернігівської, Полтавської й Харківської губерній. Німецькі й болгарські колоністи, ногайці півдня України приймали на лікування в своїх поселеннях тисячі поранених, забезпечуючи їхнє харчування. Для догляду за пораненими у листопаді 1854 р. до Криму виїхали 13 киянок, прийнятих до Хрестовоздвиженської громади сестер милосердя, якою в Севастополі керував відомий хірург Микола Пирогов.

Україна постачала кримський фронт не тільки продовольством, фуражем, порохом і ядрами, а й значними сумами пожертв. Восени 1854 р. тільки повітові предводителі дворянства зібрали 40 тисяч карбованців. На Волині за лютий 1855-го пожертвували 113 тисяч карбованців для хворих і поранених. Значні грошові надходження надійшли від приватних осіб із Одеси, Херсона, Чернігівщини й

Полтавщини. Із виставки картин І.К. Айвазовського у Харкові було виучено 3650 тис. руб., граф А.А. Бобринський передав на користь захисників Криму понад 200 пудів цукру та 142 пуди меду. Крім цього, мешканці півдня України зобов'язали утримувати російські війська. Селяни систематично отримували наряди на побудову мостів, доріг, гребель. Населення українського півдня в час війни зовсім не могло займатися польовими роботами, отож багато господарств розорилися [22].

Якщо наприкінці XVIII – початку XIX ст. українські землі виступали геополітичним об'єктом як для європейських держав та Російської імперії, то з 20-х рр. вони закріпили за собою статус імперської периферії, тому безпосередньої участі у міжнародних відносинах не могли брати за статусом. Натомість, українські землі та ресурси (сировинні, людські) активно використовувались для забезпечення економічного потенціалу Росії, який формував механізм функціонування могутності держави.

Як і в XIX ст., так і тепер зовнішню політику Росії направляє геополітичний імператив який штовхає її до розширення російського впливу у світі. Отже, Російська Федерація в міжнародних відносинах, особливо із країнами слабозрозвинутими, буде керуватися історичним минулим, тенденціями до повернення втрачених позицій.

Список використаних джерел:

1. Бабурин С.Н. Мир империй: Теория государства и мировой порядок / С.Н. Бабурин. – СПб. : Изд-во Асланова «Юридический центр-Пресс», 2005. – 769 с.
2. Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. / В.В. Дегоев – М. : МГИМО; РОССПЭН, 2004. – 496 с.
3. Алексеева И.В. Геополитика в России. Между Востоком и Западом (конец XVIII – начало XX в.) / Алексеева И.В., Зеленева Е.И., Якунин В.И. – СПб. : С.-Петербур. ун-т, 2001. – 304 с.
4. Зеленева И.В. Геополитика и геостратегия России (XVIII – первая половина XIX века) / И. В. Зеленева ; отв. ред. В.С. Ягья. – 2-е изд., исправл. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 270 с.
5. Российская империя в сравнительной перспективе : сборник статей. – М. : Новое издательство, 2004. – 384 с.
6. Ливен Д. Российская империя и её враги с XVI века до наших дней / Д. Ливен – М. : Европа, 2007. – 688 с. – Режим доступа: http://krotov.info/lib_sec/12_1/iv/en.htm; Россия как империя и периферия. – Режим доступа: http://globalaffairs.ru/number/n_12059.
7. Вільсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вільсон ; пер. з англ. Н. Гончаренко, О. Гриценко. – К. : «К.І.С.», 2004. – 552 с.
8. Волковинський В.М. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни) / В.М. Волковинський, О.П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 211 с.
9. Ададуrow В. В. Концепція трьох польських королівств Роланда та її співвідношення із зовнішньополітичною доктриною французького уряду під час війни 1812 р. / В.В. Ададуrow // УІЖ. – 2007. – № 2. – С.201–211; Гончарук Т.Г. Міжнародний транзит через землі Наддніпрянської України першої половини XIX ст. : історія вивчення / Т.Г. Гончарук // УІЖ. – 2007. – № 7. – С.167–175; Волковинський В.М. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. і Україна / В.М. Волковинський // Український історичний журнал, 2004. – №6. – С.27–46; Решетченко Д.В. Правобережна Україна

- в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / Д.В. Решетченко // УІЖ. – 2007. – №9. – С.69–83.
10. Дегоев В.В. Вказ. праця.
 11. Зеленева Й.В. Вказ. праця.
 12. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
 13. Філінюк А.Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.) : монографія / А.Г. Філінюк, Т.В. Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2007. – 316 с.
 14. Дегоев В.В. Вказ. праця.
 15. Адріанопольський мирний договір 1829 р. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/turk.htm>.
 16. Філінюк А.Г. Вказ. праця.
 17. Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / Д.В. Решетченко // УІЖ. – 2007. – С.69–82.
 18. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. : в 2 т. / М.Є. Слабченко – К. : Держ. видав. України, 1925. – Т. 1. – 313 с.
 19. ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.804. – Спр.193. – Арк.376.
 20. Ляцук П. Кримська війна. – Режим доступу: <http://www.polpravozhit.inf.ua/krym.htm>.
 21. Волковинський В.М. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. і Україна / В.М. Волковинський // Український історичний журнал, 2004. – № 6. – С.27–46.
 22. Ляцук П. Кримська війна. – Режим доступу: <http://www.polpravozhit.inf.ua/krym.htm>.

Analysing the foreign policy of the Russian empire of period of Nick I, attention applies on the use of potential of Ukrainian earths in realization of Russian geopolitics of the second fourth of XIX age.

Key words: geopolitics, Ukrainian earths, Russian empire.

Отримано: 25.06.2011

УДК 94(437)«1918/1929»:323.1

О. М. Кравчук

ПОЛІТИЧНЕ, ГРОМАДСЬКЕ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ, ПОЛЬСЬКОЇ І РУМУНСЬКОЇ СПІЛЬНОТ В ЧСР

У статті аналізується політичне, громадське і культурно-освітнє життя єврейської, польської і румунської спільнот в складі Чехословаччини у 1920-ті рр.

Ключові слова: ЧСР, Т.Г. Масарик, євреї, поляки, румуни, національні меншини.

Національні проблеми в міжвоєнній Чехословаччині привертають увагу науковців найчастіше крізь призму аналізу чесько-словацьких або чесько-судетсько-німецьких відносин. Автор погоджується з їх вирішальним впливом на долю ЧСР. Але повнота висвітлення чехословацької етнополітичної моделі передбачає висвітлення політики ЧСР і щодо її чисельно невеликих національних спільнот – євреїв, поляків, румун. Зазначені питання в окремих